

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
NYELVTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
ÓKORTUDOMÁNYI PROGRAM

Barta Andrea

**Római kori pannoniai átoktáblák és nyelvezetük
(Szöveg, nyelv, funkció)**

A doktori értekezés tézisei

Témavezető: Dr. Adamik Béla PhD, habilitált egyetemi docens

Budapest, 2015.

I. A dolgozat témaválasztása és célkitűzése

Doktori értekezésem témája a római kori Pannonia provincia területéről előkerült latin nyelvű, valamint latin vonatkozású átoktáblák aktuális áttekintése, egységes elvek alapján történő értelmezése, valamint nyelvészeti vizsgálata. A kutatásom kiindulópontját a néhány évvel ezelőtt a polgárvárosi temetőben megtalált aquincumi darab jelentette. Ennek vizsgálata kapcsán számos olyan problémával találkoztam, melynek megoldásához szükséges volt a lelettípus megismerése nem kizárólag vallástörténeti szempontból, hanem inkább a nyelvi jellegzetességeket a középpontba helyezve.

Ez a lelettípus ugyanis, mely a klasszikus antikvitás csaknem teljes egészében, a görög területek és a római birodalom szinte minden pontján felbukkant, nem az irodalom nyelvén született. Megrendelői, megalkotói származhattak ugyan a társadalom vezető, illetve képzett, iskolázott rétegeiből, de a fennmaradt átokszövegek tanúsága szerint nem ez volt a jellemző. A beszélt nyelv jellegzetességei különböző formában és mértékben mutatkoznak meg rajtuk. Felismerésük, azonosításuk elengedhetetlen ahhoz, hogy a szöveget teljes egészében, minden vonatkozásában megértsük.

Az átoktáblák valódi, tényleges előállítóiról, akiknek a nyelvhasználatát a rajtuk szereplő szövegek megőrzik, általában nincsenek közvetlen információink. Azt sem egyszerű eldönteni, hogy az átok megrendelője, megfogalmazója és lejegyzője egy vagy több személyt jelentett. Csak a szöveg belső vizsgálatával tudunk közelebb kerülni hozzájuk, hogy ezáltal egyfajta képet kaphassunk nyelvi, kulturális hovatartozásukról az adott közösségen belül, valamint romanizációjuk, iskolázottságuk fokáról.

Kutatásom megkezdése előtt áttekintettem a pannoniai mágikus kifestéseket. Olyan szövegeket kerestem párhuzamként az aquincumi átoktáblához, melyek szintén nagy valószínűség szerint helyben, helyi megrendelésre készültek, bizonyos szempontból a helyi lakossághoz köthetőek. Miután a személytelen, gyakran akár importként érkezett varázsgemmákat és amuletteket kizártam, azt állapítottam meg, hogy a

számos, e nyelvi szempontból irreleváns, pusztán többnyire értelmezhetetlen varázsjeleket, kharaktéreket, illetve különböző nyelvű-írású istenneveket tartalmazó táblácskákon kívül *Pannoniából* eddig összesen hét latin nyelvű¹ és két görög átoktábla került elő, ráadásul ez utóbbinál is erős latin vonatkozás figyelhető meg.

E viszonylag szűk, azonban több szempontból rendkívül heterogén gyűjtemény azonban már az első pillantásra messzire vivő kérdéseket fogalmazott meg:

A) Az átoktábla mint műfajt tekintve

- lehet-e elkülöníteni helyi jellegzetességeket, körvonalazható-e egyfajta pannoniai stílus,
- amennyiben nem alkotnak egységet, köthetők-e önállóan más provinciákban fellelt párhuzamokhoz.

B) Az átoktáblák nyelvezetét tekintve

- más képet kapunk-e az általános pannoniai nyelvi viszonyokról, mint amelyekről egyéb források (alapvetően a feliratok) tudósítanak,
- mennyiben járulnak hozzá a korabeli beszélt nyelv, a vulgáris latin megismeréséhez,
- tartható-e az az állítás, hogy *Pannoniában* a mágikus kommunikáció nyelve a görög volt.

II. A kutatás forrásai és módszerei

A felmerült kérdések tisztázásához egységes elvek mentén, alaposan meg kellett vizsgálni a gyűjteményt. A kilenc tábla hét egykori pannoniai településen készült (Aquincum, Savaria, Carnuntum, Emona, Poetovio, Siscia és egy ismeretlen lelőhely), időben a provincia fennállásának első három évszázadát fedik le, és az elmúlt bő száz év különböző időpontjaiban kerültek elő, majd különbözőképpen dolgozták fel őket – mind módszertanában, mind minőségében. A szakirodalomban sok pontatlan hivatkozást lehet találni, és gyakran a legfrissebb tanulmányok is a

¹ A disszertáció benyújtása előtt három héttel két újabb átoktábla került elő Aquincumból, ezeket azonban e dolgozat keretén belül már nem tudtam feldolgozni. Szintén ki kellett hagynom a harmadik savariai átoktáblát, mert a publikációja egyelőre nem hozzáférhető.

legrégebbi verziókhöz nyúlnak vissza, tudomást nem véve az időközben megoldott problémákról.

Az összehangolt elemzésem a következő szempontok alapján történt. Nagyon fontosnak tartottam a külső jellegzetességek mélyreható vizsgálatát, ahol lehetséges volt, autopsziára hagyatkoztam. Számba vettem a lelőhelyet, megvizsgáltam, milyen típusú település, mely pontján került elő, igyekeztem a pontos lelőköörülményeknek is utánajárni. Mivel az átoktábla gyakran nem csak a mágikus rítus dokumentációja, hanem az eszköze is, érdemi információkat jelenthet az ólomlapot ért eljárások (átszúrás, feltekerés, égetés) megfigyelése. A szöveg összképe, rendezettsége, az írás iránya, a betűtípusok mind lehetnek az átok hatásfokozói, nem csak az írnok iskolázottságáról és igényességéről tudósítanak. Mindezekre a nyilvánvaló gyűjteményképzési célok mellett azért volt szükség, mert esetleg hozzájárulhattak a szöveg pontosabb, helyesebb értelmezéséhez.

A tábla belső vizsgálata során egyrészt a szöveg lejegyzője által elkövetett helyesírási hibákat boncoltam. Ennek folyamán nagy hangsúlyt fektettem a nem normatív, szubstandard (ún. vulgáris) latin és görög jelenségek feltárására, mivel a feliratok és a hétköznapi élet kevés fennmaradt írásos dokumentuma mellett ez a forrástípus nyújtja a témához a legtöbb érintetlen adatot, ezen keresztül ismerhető meg első kézből az irodalmi normától távol álló nyelvhasználat. A nyelvi elemzés másik módszere a párhuzamos helyek felkutatása volt, egyrészt az irodalomban, másrészt az átoktáblák összesített korpuszában. E két eljárás egymás mellett választ adhatott arra a kérdésre, hogy feltételezhetünk-e segítségül hívott varázskönyvet, annak receptje szerint készülhetett-e az átok és vele a tábla, vagy csak esetleg egy magánembert kell a szöveg mögött látnunk.

A végkövetkeztetések levonásához e szempontok mentén haladva behatóan végigtanulmányoztam mind a kilenc átoktáblát.

III. Az egyes táblák értékelése

1. Az aquincumi átoktábla. Ez a darab a *Pannoniában* fennmaradt latin nyelvű átokszövegek leghosszabbika. Egy folyamatban lévő peres eljárásnak lehetünk szemtanúi a táblán. Feltételezhetően két gazdagabb család klientúrája állhatott egymással perpatvarban, és az egyik csoport tagjai egy közelebről meg nem nevezett ügyben az alvilági erőket irányítani képes mágushoz fordultak, hogy ellenük szólni, cselekedni ne legyen képes az ellentábor egyetlen tagja sem. A szöveg szerkezete könnyen áttekinthető: két mondatot kivéve ugyanaz a mondat ismétlődik tízszer, de nem monoton következnek egymás után, pusztán a neveket kicserélve, hanem amit csak lehetett, azt variálták anélkül, hogy ez bármi többletjelentést adott volna az egyhangúság stiláris megtörésén kívül. A 7. sorban kezdődő hasonlat értelmezésének nehézségét azonban épp az adja, ami a legfőbb jellegzetessége: egymásra nem vagy csak távolról hasonlító dolgokat vet egymáshoz. *Quomodo hoc ego averso graphio scribo, sic linguae illorum aversae ne possint facere contra hos...* A problémát az okozta, hogy az *averto* ige használata általában implikálja a retrográd írást, itt azonban a szöveg rendezetten balról jobbra halad. A szakirodalom az elmúlt években behatóan foglalkozott a mágikus inverzitás kérdésével, többek között a *persuasive analogy* két párhuzamos helyét is megpróbálták értelmezni. Megnyugtató válasz azonban úgy tűnik, csak most adható az aquincumi táblánkkal – és a mellette megtalált meghajlított íróvesszővel. A mágus tudta, hogy az ige a mágia *terminusa*, de valamilyen okból új jelentéssel ruházta fel. Sem a mágiától, sem attól a nyelvi közegtől, melyben a mágus tevékenykedett, nem idegen az efféle újítás. Az érintett mondat fordítása tehát: „Ahogyan én ezt meghajlított, megtört íróvesszővel írom, úgy az ő nyelvük is legyen meghajlítva, megtörve és ne tudjon cselekedni ezek ellen...”

2. A savariai tábla. Hasonlóképp néhány évvel ezelőtt került napvilágra, mint az aquincumi darab. Jelentőségét az adja, hogy az Iseum egy korai rétege rejtette, csakúgy mint Mogontiacumban a 34 darabos leletegyüttest. A nagyon nehezen és csak részleteiben olvasható táblán

néhány cognomen mellett Q. Septueius Crescens neve tűnik fel központi részen. Ez a gentilicium mindeddig nem volt adatolt Savariából, viszont, a család történetének egy időszaka ismert számunkra. A gyökereik Aquileiába nyúlnak vissza, később a noricumi vasbányászat képviselői lettek. Másik kiemelendő részlet, hogy eddig párhuzam nélküli, hogy egy latin nyelvű átoktáblán egyszerre említsenek katonákat és magisztrátusokat. Létezik azonban az átoktábláknak egy különleges csoportja, mely az éppen hatalmon lévők ellen irányult. Ezek a szövegek olyan korban szoktak születni, melyet társadalmi változások és általános bizonytalanság jellemzett, célszemélyeik pedig azok, akik az új hatalmi döntésekből méltánytalanul húztak hasznot.

3. A sisciai átoktábla. A pannoniai latin nyelvű átoktáblák legtöbbet kutatott darabja a bírósági megkötő átkot tartalmazó sisciai, köszönhetően a számos vulgáris jelenségtől nehezített olvasatának. A szakirodalom ezzel a ténnyel ugyan tisztában volt, de számos alakra nem tudott magyarázatot adni, vagy nem megfelelően értelmezte, ezért alakult ki róla az az általános vélemény, hogy nagyon rossz latinsággal íródott, és nem csak az egyes mondatoknak, hanem a magának az egész szövegnek is kusza a szerkezete. Az elemzésem során bemutattam, hogy a szöveg megalkotója jól ismerte a megkötő átkok szókincsét. Csupa olyan kifejezéssel élt, melyek ennek a műfajnak a sajátosságai. Néhány szerkezetnél azonban talán önálló megoldásként értelmezhető fordulatokat találunk. A bevett *obmutesco* helyett újképzésű igealakot használ, és ugyanígy a *contra* prepozíció helyett adverbialisan szerepel két mondatban is. A hangtani jelenségek pedig valószínűleg arra vezethetők vissza, hogy ezúttal nem közvetlenül formakönyvből készült a tábla, hanem szóbeli diktálásra.

4. A carnuntumi tábla. A szöveg megfogalmazójáról megállapítható a külső és belső jegyek alapján, hogy hivatásos mágus volt, mert jól ismerte a speciális szókincsét, formulákat. Mivel tudott görögül írni, sőt inkább a görög betűk határozták meg a latinok formáit is (ϵ , illetve e), feltételezhetően elsősorban görög iskolázást kapott. A helyesírásnak, nyelvi hagyományoknak nem szentelt nagy figyelmet, számos szónál a beszélt nyelvi alakok mutatkoznak meg az írott formában mind a latin (*sa<nc>te*, *nove<m>*, $^{\text{r}}q=C^{\text{u}}<om>od^{\text{r}}o=I^{\text{r}}$), mind a görög nyelvű részben (*φορῖται*),

ugyanakkor bizonyára latin nyelvi képzést is kapott, mert a már nem létező nyelvi jelenségek tradicionális jelölésére néhány ponton emlékezett (q < u > i). Egyéb vulgáris latin jelenségektől hemzseg az átoktábla: nemcsak hangtani változásokat lehet megfigyelni benne, hanem már a ragozási rendszerben mutatkozó újdonságokat is (hic plumbus). A szövegben előforduló archaikus alakok azt sugallják, hogy a mágus egy régen összeállított formuláskönyvből dolgozott, mely görög eredetire vezethető vissza (celerrime = ἤδη ἤδη ταχὺ ταχύ, pessimo leto = κακῶ θανάτῳ). A tábla alkotója kelta kontextusban dolgozott, erre utalnak a kelta vidékeken előszeretettel megszólított istenek. Hogy a mágus és/vagy a megrendelője köthető a keltákhoz, nem egyértelmű, hiszen a mágia minél többféle istent szólít meg, annál nagyobb eredményt lehetett elvárni a több helyről érkező segítségtől. Ezenkívül az átok sújtotta személy görög nevéből feltételezni lehetett a keleti származást és az ezzel többnyire együtt járó görögnyelvűséget is a megrendelő környezetében. A zsidó elemek az előbb említett szinkretizmus jegyében kerültek a táblára, a híres alvilági kapcsolatokkal rendelkező Salamon említésétől nagyobb hatásfokot reméltek.

5. Az emonai átoktábla. A lamella a bírósági átkok közé tartozik. A latin nyelvű átoktáblák mindenképpen egy korai darabjáról lehet szó, tekintettel az egyszerű felépítésre és a rajta előforduló nevekre. A vonalkázott 3. sorba írt servi atq(ue) publicius kifejezés megtöri és nehezen értelmezhetővé teszi a szöveget. A szövegünkben igen kevés hangtani tévesztést mutató hiba van. Pusztán az egyfajta hagyománynak tekinthető, o- val írt Clodius alak, illetve a geminátatévesztésre utaló, szintén általában helyesírási hibának tartott Cornel{1}ius név. Az íráskép, a kevés hiba és az atq(ue) rövidítés használata alapján gyakorlott kezű, iskolázott írástudó írta a táblát. Az viszont, hogy az interpunkciókat következetlenül használta, valamint hogy a javított sorral megnehezítette a szöveg értelmezését, nem emeli ki az átlagos átoktáblák sorából.

6. A poetoviói átoktábla. Az átoktáblát valószínűleg Poetovio örömlányaihoz lehet kötni, akik ellen még a bűbájjal való csábítás is felmerült. Első olvasatra a kevésbé erőszakosak közé sorolhatnánk, ha azonban közelebbről megvizsgáljuk az igéket és a mágiában ábrázolt

jelentésüket, különös kegyetlenséget vélhetünk felfedezni ebben a hat sorban. Az elemzésben mágikus plasztikák segítségével mutatom be, hogy a „Paulina forduljon el minden férfitől, és legyen átokkal megkötve, hogy ne tudjon semmi rosszat tenni. Firminát zárd el az összes embertől” fordítás mögött halál és kínzás képe sejlik fel.

7. A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött átoktábla. Az ólomötvözet tábla ismeretlen helyről került a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe. Az 5. sorban az eredeti publikálás által javasolt szó helyett – párhuzamos helyek alapján – másikat feltételezek. Ha capillusra cseréljük, egy szerelmi átkot kapunk, mely talán egy kikoszorózott szerelmes megrendelésére készülhetett. Elátkozsa a csinos Ursa kinézetét, hogy más se kaphassa meg, ne tetsszen senkinek. A szöveg csupa olyan testrészt nevez meg (szemét, bőrét, haját, körmeit), melyek a csábítás alapeszközei, a rendben tartásuk az igényesség mutatója. Ha azonban capillus helyett a color megfelelő alakját egészítjük ki a hiányzó részre, az átok sokkal agresszívebbé válik. Ez esetben már nemcsak Ursa elcsúfítását szeretné az átkozó elérni, hanem egyenesen súlyos betegséget kér rá, sőt akár halálra is gondolhatott e szavak mögött.

8. A sisciai görög átoktábla. A görög betűkkel írt névsor fele részben latin neveket takar, fele részben görögöket. A kutatások alapján az esetek nagy részében az ilyen típusú szövegek megalkotói kétnyelvűek, mely nem jelenti, hogy mindkét nyelven írni is tudnak. A latin neveket ért vulgáris nyelvi hatások még a görög betűk alatt is felsejlenek, de ugyanígy a görög nevek is magukon viselik a koiné bizonyos jellegzetességeit, tehát az írnok valóban kétnyelvű környezetben élt. A vizsgálatom alapján megállapítható, hogy mindkét nyelv írásbeliségében otthon volt – egy közelebbről nem meghatározható ok miatt (talán megrendelői igényre) választotta a görögöt, mely esetleg összefügghet a görögnek tulajdonított mágikus erővel.

9. A savariai görög átoktábla. A táblácskán egy görög nyelvű szöveg olvasható. Gyakorlott kezű, tanult írástudó róhatta fel a sorokat. Noha latin személyneveket említ a szöveg (Adiektos = Adiectus, Kupeita = Cupita), mégis görög nyelven, görög betűkkel írták. Valószínűleg az a rabszolgaközösség, ahonnan az átok megrendelése érkezett, a varázsló

környezete azonban mindenképp, a település görög nyelvű rétegéhez tartozhatott.

IV. A dolgozat főbb eredményei

A pannoniai átoktáblák gyűjteményének elemzése a következő általános eredményeket hozta.

1. Az átoktáblák klasszikus főbb típusaiból ugyan nem képviselteti magát mindegyik a szűkös, de talán egyre bővülő pannoniai anyagban, de a bírósági, szerelmi megkötések és a *'prayer for justice'*-ok rangos gyűjteménnyé teszik.

2. Megállapítottam, hogy a pannoniai átoktáblák nyelvezete semmiben sem tér el a római birodalom területén megtalálható latin nyelvű átoktáblák szövegétől, számos párhuzamot lehetett felfedezni. Az előállító ismert formulákból építette meg az adott átkot, így adja magát a feltevés, hogy talán receptkönyvből dolgozott.

3. Mivel szó szerinti egyezést nem hogy a pannoniai táblák között, de még az összes között is csak akkor lehet találni, ha az bizonyíthatóan egy műhelyből került ki, ezért a varázskönyvekből vagy nem volt két egyforma, vagy csak formulák voltak benne felsorolva, melyeket a mágus saját belátása szerint variált.

4. Vulgáris latin nyelvi tévesztéseket és párhuzamos helyeket keresve sikerült tisztáznom számos problémás helyet, nem csak a pannoniai anyagban, hanem más korpuszokban lévőket is.

5. Az átoktáblák nyelve nem tér el jobban az epigráfiai nyelvtől, mint azt a műfaj implikálja.

6. A nyelvi hibái általában megegyeznek a kőfeliratokon tapasztaltakkal, pusztán bővebb szintaktikai és lexikai megfigyelésekre nyílik lehetőség.

7. A mikrofilológia módszerek pedig segítettek abban, hogy egyes szavak helyét pontosabban meghatározzuk a vulgáris nyelvi változások között, ezáltal az átoktábla a jelenség szöveghordozójaként bekerülhet a kézikönyvekbe.

A disszertáció témájához kapcsolódó publikációk és előadások

Tanulmányok, folyóiratcikkek, könyvfejezetek

- Nyelvi és nem nyelvi hibák a pannoniai latin feliratokon (Intercisa). In: Sinkovics B. (szerk.), *LingDok4. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged, 2005. 7-21.
- Római kori feliratos edénytöredékek Zalalövőről. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2006. 123-148.
- The Language of Latin Curse Tablets from Pannonia. A new Curse Tablet from Aquincum. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 49 (2009) 23-29.
- Sötét fohászok. Gondolatok a római átokszövegekről egy új aquincumi ólomtábla kapcsán. (társszerző: Lassányi Gábor) *Ókor* 8 (2009/3-4) 63-69.
- Az edénykarcolatok értelmezése. In: Egy kora római sír Savaria területén: Nemesböd-Átalúton-kívül-dülő lelőhelyről. (társszerzők: Fülöp Endre Norbert, Radics András, Tóth Gábor) *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól*. Budapest, 2010. 125-128.
- Milites magistratusque. A New Curse Tablet from Savaria. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*. 48 (2012) 167-173.
- Nem normatív szóalakok a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum római kori feliratain. (társszerző: Balogh Roland) In: Bíró Sz.—Vámos P.: *FIRKÁK II. Fiatal római koros kutatók II. konferenciakötete*. Győr, 2012. 143-171.
- Átoktáblák. In: Sosztarits O.—Balázs P.—Csapláros A. (szerk.): *A savariai Isis szentély I. Isis savariai otthona. Kiállítási katalógus*. Sistrum Serie A. No. 1. Szombathely, 2013. 33-34.
- Interpretation of the graffiti. In: Ilon, G.—Kvassay, J. (szerk.): *The early and late Roman rural cemetery at Nemesböd (Vas county, Hungary)*. Archaeopress Roman Archaeology 5. Oxford, 2015. 67-68.

Konferencia-előadások

- Nyelvi és nem nyelvi hibák a pannoniai feliratokon. *Nyelvészdoktoranduszok 7. Országos Konferenciája*. Szeged, 2003. november 7-8.
- Írásbeliség Sallán. *Fiatal Római Koros Régészek I. Konferenciája*. Győr, 2006. március 8-10.
- Nem normatív szóalakok a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum római kori feliratain (társelőadó Balogh Roland). *Fiatal Római Koros Régészek II. Konferenciája*. Visegrád, 2007. október 8-10.
- The Language of Latin Cursetablets from Pannonia. *Bonae memoriae József Herman: „Du latin épigraphique au latin provincial”*. Symposium zur Sprachwissenschaft der lateinischen Inschriften. Budapest, 2008. szeptember 11-12.
- Az aquincumi átoktábla (társelőadó Lassányi Gábor). *Fiatal Római Koros Régészek III. Konferenciája*. Szombathely, 2008. november 23-25.
- A New Lead Tablet from Savaria. Magical Context. Budapest, 2011. április 15.

Az elgörbült nyelv – Új adatok az aquincumi átoktábla rítusához (társelőadó: Lassányi Gábor). *Provincialia Romana*. Pécs, 2014. január 29-31.

Az elgörbült nyelv – Új adatok az aquincumi átoktábla szövegéhez (társelőadó: Lassányi Gábor) *XI. Magyar Ókortudományi Konferencia*. Budapest, 2014. május 22-24.

Tongue like a sword: some remarks on the Aquincum curse tablet. *Laetae segetes IV*. Brno, 2014. november 19-21.